

Op twee benen staan; de hbo-theoloog als ‘interpreterende gids’ én ‘leerprocesbegeleider’

Inleiding

In zijn lectorale rede *Beroepstrots! De hbo-theoloog als zelfbewust gelovige*¹ (2014) schetst René Erwich het verschil tussen de opeenvolgende lectoraten ‘Geestelijk leiderschap’ en ‘Geloven in context’. In het eerste lectoraat stond de ‘intra’ dimensie van de hbo-theoloog centraal: de persoonlijke spiritualiteit en de persoonsdimensie als onderdeel van de beroepsidentiteit. In het lectoraat ‘Geloven in context’ gaat het om de ‘inter’ dimensie: de dynamische verhouding tussen de (werk)context en de beroepsidentiteit. De verbinding tussen beide lectoraten zit in de metafoor van de hbo-theoloog als ‘interpreterende gids’, volgens Erwich de kern van de beroepsidentiteit van de hbo-theoloog. Erwich ontleent deze metafoor aan Gerkin en Osmer. De metafoor van de ‘interpreterende gids’ wordt uitgewerkt aan de hand van een drievoudig gidsen: gidsen van de gemeenschap, gidsen van de ervaringen rondom levensgebeurtenissen en gidsen rondom de missie en de maatschappelijke verantwoordelijkheid. In dit essay zal ik uitwerken waarom ik denk dat de metafoor van de ‘interpreterende gids’ slechts één been is waarop de beroepsidentiteit van de hbo-theoloog staat en dat er een ander been moet worden bijgetrokken, zeker met het oog op het uitstroomprofiel ‘gemeenteopbouw’: dat van de hbo-theoloog als ‘leerprocesbegeleider’.

In zijn artikel *Contouren van de ‘interpreterende gids’*² (z.j.) werkt Erwich deze metafoor uit aan de hand van een model van Osmer zoals beschreven in *Practical Theology – An Introduction* (2008). Het is een model op twee niveaus: dat van de ‘reflexieve praktijk’ en dat van de ‘metatheorie’. Bij het model op het eerste niveau horen vier vragen. Deze vragen gebruik ik als ordening voor de beantwoording van de centrale vraagstelling voor dit essay:

Wat is het gewenste beroepsprofiel van de hbo-theoloog in het domein van gemeenteopbouw in de context waarin het beroep wordt uitgeoefend?

De vier vragen zijn: Wat is er aan de hand? (descriptief/empirisch); Waarom is het aan de hand? (interpretatief); Wat zou er aan de hand moeten zijn? (normatief); Hoe kunnen we handelen? (strategisch).

Wat is er aan de hand?

De hbo-theoloog als kerkelijk werker met als specialisatie ‘gemeenteopbouw’ komt terecht in een kerkelijke en culturele context die gekenmerkt wordt door ‘verandering’. Nu zegt dat nog niet zoveel, aangezien ‘verandering’ een constante in de tijd is. Een nadere omschrijving van die veranderende context is dus nodig.

¹ Erwich, R. (2014, 13 november). *Beroepstrots! De hbo-theoloog als zelfbewust gelovige*. Geraadpleegd op 14 augustus 2015, van

<http://www.che.nl/~media/Studeren%20algemeen/Nieuws/Lectorale%20rede%20dr%20Rene%20Erwich%20%20Geloven%20in%20context%20%202013%20november%202014.pdf>

² Erwich, R. (z.d.). *Contouren van de ‘interpreterende gids’*.

Geraadpleegd op 14 augustus 2015, van

http://www.erwich.eu/admin/file_uploader2/bestanden/The%20pastor%20as%20interpretive%20guide8e4a3.pdf

Krimp

Grosso modo zou je kunnen zeggen dat de kerkelijke context in Nederland (en in het Westen) in onze tijd gekenmerkt wordt door processen van ‘krimp’. Die processen zijn al zo’n vijftig jaar aan de gang. Voor de grote kerkgenootschappen in ons land – waaronder de Protestantse Kerk in Nederland – worden de effecten van deze krimpprocessen het eerst en het meest zichtbaar in de constante daling van ledenaantallen; de Protestantse Kerk bijvoorbeeld verliest al jarenlang zo’n 60.000 leden per jaar. Op het niveau van de plaatselijke gemeente worden de effecten hiervan zichtbaar in: vergrijzing; afnemende inzet van vrijwilligers (ambtsdragers/taakdragers); financiële tekorten; parttime inzet van professionals (bijvoorbeeld predikanten); fusies tussen gemeenten; afstoting van kerkgebouwen; toenemende complexiteit van bestuurlijke vraagstukken vs. afnemende bestuurskracht. Er zijn ten gevolge van dit alles ook effecten die minder zichtbaar maar wel voelbaar zijn. Zo toont een recente grootschalige enquête onder leden van de Protestantse Kerk aan dat een groot deel van het kerkelijk kader ‘vermoeid en belast’ is. In de visienota *De hartslag van het leven*³ (2012, p.20) van de Protestantse Kerk wordt deze werkelijkheid als volgt getekend:

Vandaag zien we soms door de bomen het bos niet meer. Binnen de kortste keren draait het in de kerk om onszelf en de organisatie: om de kerkenraad, de dominee, het gebouw, het leesrooster, de financiën. Uiteraard allemaal nodig, maar de kerk is niet de optelsom van dit alles. Soms wordt kerk vooral werk: er moet van alles en steeds minder vrijwilligers moeten steeds meer doen. De agenda’s raken overvol en de vreugde verdwijnt. De kerk wordt een last in plaats van een bron van rust.

Terug naar de kern

Tegen de achtergrond van de hiervoor geschetste kerkelijke context is zich de laatste jaren – in de Protestantse Kerk, maar ook in andere kerken – een beweging aan het ontwikkelen die zich richt op missionair kerkzijn en vernieuwing. Missionair kerkzijn – in de Protestantse Kerk stevig gestimuleerd door de landelijke kerk – richt zich op de vraag hoe het Evangelie op een aansprekende manier present kan worden gesteld in een sterk ontkerstende samenleving. Het wil de blikrichting verschuiven van naar binnen gekeerd zijn – gericht op het eigen overleven van gemeenten – naar buiten, naar de (nabije) samenleving en naar de mensen die daar leven en werken. Daarbij wordt gebruikt gemaakt van sociaalwetenschappelijk onderzoek, zoals bijvoorbeeld dat naar ‘mentality milieus’ door onderzoeksbureau Motivaction.

Wat hierbij aansluit is de beweging die zich richt op kerkvernieuwing, zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in pioniersplekken; initiatieven van de landelijke kerk en van plaatselijke gemeenten om via nieuwe kerkvormen mensen te bereiken met het Evangelie en christelijke gemeenschapsvorming te faciliteren. Maar kerkvernieuwing heeft ook betrekking op de bestaande kerk. Zo is er binnen de Protestantse Kerk een proces gaande onder de naam *Kerk2025*, dat als inhoudelijke spits het motto ‘back to basics’ heeft gekregen. Het gaat dan om een bezinning over de vraag: Wat is de kern van het kerkzijn in deze tijd en welke structuren horen daarbij? Alom – in toenemende mate ook door plaatselijke gemeenten en kerkenraden – wordt daarbij beseft dat de kerk van de toekomst ‘lichter’ zal moeten zijn,

³ Plaisier, A. (2012). *De hartslag van het leven*. Zoetermeer: Boekencentrum

niet in de laatste plaats in organisatorisch opzicht. Om dit besef vervolgens in de praktijk te vertalen lijkt echter nog geen sinecure. Er is behoefte aan good practices en aan het opdoen van inspiratie, zo blijkt uit de grote belangstelling voor events als landelijke pastorale, diaconale en missionaire dagen.

Een laatste trend in de kerkelijke context die in dit verband genoemd moet worden en die aansluit bij de vorige is de ‘herontdekking’ van ‘discipelschap’. Waar discipelschap in het brede midden van de kerk lange tijd vooral gezien werd als iets van de ‘de evangelische beweging’, begint dat de laatste jaren te veranderen. Weliswaar roept het woord zelf in sommige delen van in ieder geval de Protestantse Kerk nog steeds reserve op – onder andere vanwege het risico van ‘activisme’ dat er mee gepaard gaat –, steeds meer begint men in brede lagen van de kerk het belang in te zien van waar discipelschap of ‘navolging’ voor staat, namelijk – in mijn eigen woorden – voor een beweging naar binnen (geraakt worden door het Evangelie van Jezus Christus en toewijding aan God) en naar buiten (het leven en doorgeven van dit bevrijdende Evangelie in woord en daad). Recente publicaties van onder andere Sake Stoppels (*Oefenruimte*, 2013) en Wim Dekker/Bert de Leede/Arjan Markus (*Tijd om mee te gaan*, 2014) haken hier op in en dragen bij aan het op de agenda zetten van het thema ‘discipelschap’.

En hoe zit het dan met gemeenteopbouw?

De term ‘gemeenteopbouw’ lijkt enigszins wereldvreemd in het licht van de hiervoor geschetste context van kerkelijke ontwikkelingen. Het is een term die in het laatste kwart van de vorige eeuw in zwang is gekomen en die in die periode gepaard ging met veel ‘modelvorming’ en ‘normativiteit’. Gemeenteopbouw als benadering is gepopulariseerd door de boeken van Jan Hendriks (bijvoorbeeld *Gemeente als herberg*, 1999) en in veel gemeenten zijn in die tijd bezinnings- en beleidsprocessen op gang gekomen met een vaak planmatige aanpak. Zelf heb ik veel van dit soort processen begeleid. Maar in de huidige context van krimp lijkt de tijd van de grote en alomvattende gemeenteopbouw modellen voorbij te zijn, zo schrijft ook Sake Stoppels in zijn *Literatuurbericht gemeenteopbouw 2011-2014*⁴ (z.j.).

Een benadering die de laatste tijd in zwang is gekomen onder begeleiders van gemeenteopbouwprocessen is die van de zogenaamde ‘waarderende gemeenteopbouw’, gestoeld op principes van de ‘Appreciative Inquiry’. Deze benadering zou idealiter moeten leiden tot wat Jan Hendriks – één van de pleitbezorgers van de waarderende gemeenteopbouw – ‘de vertrouwensvolle gemeente’ noemt. In deze veranderkundige benadering – die daarin overigens niet uniek is – gaat het om een verandering van blikrichting: van focussen op ‘problemen’ naar ‘kijken naar wat vertrouwen geeft’. Met dat woord ‘vertrouwen’ komt ook de spirituele dimensie in gemeenteopbouw in beeld, waarmee overigens niet gezegd wil zijn dat die niet aan bod zou kunnen komen in meer probleemgerichte benaderingen.

Het belang van spiritualiteit in gemeenteopbouw wordt al langer benadrukt in de benadering van de stichting Leven uit de Bron, die voortborduurde op het gelijknamige boek en de werkwijze van Marius Noorloos. Deze benadering stelt dat gemeenteopbouw niet zonder

⁴ Stoppels, S. (z.j.). *Literatuurbericht gemeenteopbouw 2011-2014*.

Geraadpleegd op 14 augustus 2015, van <http://www.handelingen.com/index.php/literatuurberichten/15-literatuurbericht-gemeenteopbouw-2011-2014>

geloofsopbouw kan en dat geloofsopbouw zelfs aan gemeenteopbouw voorafgaat. Maar ook in kringen van gemeenteadvisers van de Protestantse Kerk is spiritualiteit gaandeweg ontdekt als vruchtbare invalshoek voor gemeenteopbouw. Het themakatern *Spirituele gemeenteontwikkeling; meer dan voor ogen is* in het blad Kerkinformatie (2011) geeft hier blijk van. In een inleidend artikel in dit katern schreef ik destijds:

Gemeenteadvisers brengen in hun begeleiding van processen van gemeenteontwikkeling, zoals fusie-, beleids- en verandertrajecten, de dimensie van spiritualiteit bewust in. Het blijkt namelijk dat deze dimensie vaak helemaal niet vanzelfsprekend aanwezig is in het leven van gemeenten en in de manier waarop daar leiding aan wordt gegeven.⁵

Een mooi voorbeeld van hoe een ‘interpreterende gids’ een geloofsgemeenschap gidst en daarmee van de werking van spirituele gemeenteontwikkeling staat in datzelfde themakatern. Nadine van Hierden beschrijft hoe zij als gemeenteadviser een gemeenteavond in een zeer kleine en krimpende gemeente leidt. Een inventarisatie van wat moeilijk gaat in die gemeente maakt de tongen los, een gesprek over de sterke kanten van de gemeente komt minder makkelijk van de grond. Totdat Nadine wijst op de predikantenborden in het prachtig gerestaureerde kerkje. Drie volle borden met namen van predikanten die vanaf 1624 aan deze gemeente verbonden zijn geweest, één leeg bord, met daarop ruimte voor nieuwe namen. De beschreven borden weerspiegelen Gods trouw, het lege bord laat zien dat deze gemeente vanuit geloof en hoop leeft. Deze zichtbare verwijzing helpt de aanwezigen om anders naar hun situatie te kijken en dat ook te benoemen. Nadine (2011) schrijft: “De zorgen worden daarmee niet weggepoetst, maar in perspectief gezet. Tot hiertoe heeft de Here ons geholpen, en dat zal Hij ook blijven doen...”⁶

Waarom is het aan de hand?

De kerkelijke processen van krimp zoals die in de vorige paragraaf zijn geschetst kunnen niet losgezien worden van allerlei ontwikkelingen in de (Westerse) samenleving en cultuur. Joep de Hart, onderzoeker van het SCP en bijzonder hoogleraar kerkvernieuwing aan de PThU, vat die ontwikkelingen in zijn inaugurele rede⁷ (2011) bij de aanvaarding van dat hoogleraarsambt samen in vijf trends die met een ‘i’ beginnen: informalisering (minder instituut, meer gemeenschap en beweging); intensivering (meer gerichtheid op beleving en ervaring); informatisering (de opkomst van de nieuwe media); individualisering+ (soort zoekt soort, nieuwe vormen van verbondenheid); internationalisering (de ‘global village’). Met het

⁵ Stouw, E. van der (2011). *Spirituele gemeenteontwikkeling; meer dan voor ogen is*, *Kerkinformatie*. Geraadpleegd op 14 augustus 2015, van <http://www.protestantsekerk.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkinformatie-198-december-2011-Katern-Spirituele-gemeenteontwikkeling.pdf>

⁶ Hierden, N. van der (2011). *Anders leren kijken*, *Kerkinformatie*. Geraadpleegd op 14 augustus 2015, van <http://www.protestantsekerk.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkinformatie-198-december-2011-Katern-Spirituele-gemeenteontwikkeling.pdf>

⁷ Hart, J. de (2011). *Maak het nieuw*. Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2011/Maak_het_nieuw/Maak_het_nieuw_Oratie_van_Joep_de_Hart

oog op de context waarin de hbo-theoloog met een focus op gemeenteopbouw werkt, zal ik inzoomen op de trend van ‘informalisering’, omdat die het meest raakt aan het thema ‘gemeenteopbouw’.

Informalisering

Instituten, waaronder kerken, hebben het moeilijk. In onze samenleving is in toenemende mate het accent komen te liggen op de autonomie en de individualiteit van de mens. Niet langer de traditie of de opvattingen van een gemeenschap zijn dan richtinggevend, maar dat wat je als individu in een persoonlijke zoektocht vindt en je eigen maakt op de markt van waarden, opvattingen en levensbeschouwelijke overtuigingen. Dat wil overigens niet zeggen dat mensen geen behoefte meer zouden hebben aan sociale verbanden. Maar die sociale verbanden kenmerken zich vaak door tijdelijkheid en niet geografische gebondenheid. Ze worden aangegaan op basis van persoonlijke behoeften en moeten aansluiten bij levensfase, gezinssituatie, persoonlijke ontwikkeling en dergelijke. We spreken dan over de ‘netwerksamenleving’. Harm Dane schrijft in het artikel *Dominee gevangen in verenigingsstructuur*⁸ (2015) over de gevolgen van die netwerksamenleving voor onder andere het besturen van de kerk:

In de tweede plaats zijn mensen vaak niet geïnteresseerd in bestuurlijke processen. Ze willen iets concreets doen, met een minimum aan vergaderingen en overleg. Dus de verenigingen werden omgebouwd tot stichtingen, gerund door professionals, met bestuur op afstand en de mensen zetten zich in voor kortlopende concrete klussen.

Dit gegeven draagt bij aan wat ik ‘een bestuurlijke vicieuze cirkel’ noem.

Een bestuurlijke vicieuze cirkel

Eén van de gevolgen van de kerkelijke krimpprocessen heb ik eerder in dit essay beschreven als “toenemende complexiteit van bestuurlijke vraagstukken vs. afnemende bestuurskracht”. Omdat dit essay zich richt op gemeenteopbouw is het goed om iets meer te zeggen over waarom dit fenomeen zich voordoet en wat daar dan weer het gevolg van is. Dat bestuurlijke vraagstukken in de kerk complexer worden als gevolg van krimpprocessen ligt voor de hand. Daarbij kan gedacht worden aan als noodzakelijk geziene fusies van gemeenten, waarin een moeizame omgang met pluriformiteit nogal eens een struikelblok wordt. Of denk aan de financiële noodzaak tot het afstoten van kerkgebouwen waar kerkleden erg aan gehecht zijn en het moeten maken van pijnlijke keuzes daarin. Dergelijke vraagstukken vragen om versterking van bestuurskracht en leiderschap. In plaats daarvan neemt de bestuurskracht in de kerk af. Ambtsdrager worden is al lang geen vanzelfsprekendheid meer, zeker niet voor nieuwe generaties kerkleden. Dat heeft als gevolg dat de bestuurslaag in veel kerken vergrijsd. De bestuurders die overblijven hebben daarbij de neiging zich te richten op de continuering van het bestaande. Dat wordt steeds moeilijker, waardoor de druk op en het gevoel van onmacht bij bestuurders toeneemt. De kerkenraad wordt daardoor ook steeds onaantrekkelijker voor een nieuwe generatie leiderschap, die andere waarden koestert: inzet van je talenten, geïnspireerd worden en groeien, van betekenis zijn voor anderen.

⁸ Dane, H. (2015). *Dominee gevangen in verenigingsstructuur*, *Woord en Dienst*. Geraadpleegd op 27 augustus 2015, van <http://www.woordendienst.nl/dominee-gevangen-in-verenigingsstructuur/>

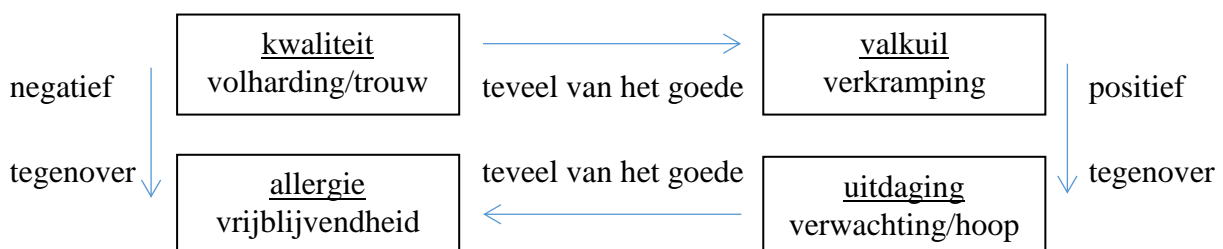
Vanwege de focus bij veel zittende bestuurders op behoud van het bestaande, met een sterke nadruk op kerkdienst en pastoraat, blijft er vaak weinig ruimte over voor het inspelen op ontwikkelingen die in de vorige paragraaf onder het kopje ‘Terug naar de kern’ zijn beschreven: missionaire presentie, kerkvernieuwing en discipelschap. Ook is er in deze bestuurscultuur reserve ten aanzien van gemeenteopbouw benaderingen waarin spiritualiteit en geestelijk leiderschap belangrijke dimensies zijn. In plaats daarvan blijven kerkenraden vasthouden aan benaderingen die uitgaan van ‘sturing’ en ‘beheersing’, waarin begrippen als ‘herstructurering’, ‘blauwdruk’ en ‘stappenplan’ dominant zijn. Dat hangt voor een deel samen met het gegeven dat veel bestuurders – met name voorzitters van kerkenraden – in hun professionele bestaan managers (geweest) zijn. Dit zorgt soms ook voor spanningen in de kerkenraad, bijvoorbeeld waar predikanten andere accenten leggen in het leiding geven aan de gemeente vanuit principes van geestelijk leiderschap. Maar juist die insteek biedt ook mogelijkheden om de bestuurlijke vicieuze cirkel te doorbreken.

Wat zou er aan de hand moeten zijn?

De kerkelijke context van krimp zoals hiervoor beschreven zal voorlopig niet veranderen, ook al is het anderzijds zo dat ‘verandering’ zo ongeveer de enige ‘constante’ is in de huidige context van de kerk in Nederland. In het perspectief van gemeenteopbouw is dan de vraag hoe je met deze context omgaat.

Spirituele gemeenteontwikkeling

In de vorige paragraaf heb ik beschreven dat de omgang daarmee door de zittende generatie bestuurders in de kerk vaak gekenmerkt wordt door ‘krampachtigheid’. In een ‘kernkwadrant’ zou je ‘krampachtigheid’ de valkuil van ‘volharding’ of ‘trouw’ kunnen noemen, de kwaliteit van veel kerkelijk kader dat op zijn/haar post blijft in het veranderend getij. De allergie – het negatief tegenover van deze kwaliteit – is ‘vrijblijvendheid’. Dat is de frustratie van kerkelijk kader ten opzichte van de consumentenmentaliteit van veel gemeenteleden. De uitdaging in dit kernkwadrant tenslotte is het positief tegenover van de valkuil ‘krampachtigheid’. Deze uitdaging staat in relatie tot de kernkwaliteit van kerkelijk kader. ‘Volharding’ heeft namelijk – bijbels gezien – een pendant in het woord ‘verwachting’ of ‘hoop’, dat dezelfde Hebreeuwse stam heeft. Het kernkwadrant ziet er dan zo uit:

Met ‘hoop’ als uitdaging voor kerkelijk leiderschap komt er een perspectief van buiten in het blikveld, de verwachting van wat nog niet zichtbaar is. Als dat perspectief ontbreekt, blijft gemeenteopbouw steken in wat het begrip zelf ook al oproept: de suggestie van ‘maakbaarheid’. Om die reden gebruik ik zelf dan ook liever de term ‘spirituele gemeenteontwikkeling’, die uit mijn eigen werkpraktijk en –benadering is opgekomen. In

deze benaming komen veel meer dan in ‘gemeenteopbouw’ de dimensies van ‘Geest’ en ‘groeiproces’ tot uitdrukking. Deze beide dimensies diep ik wat verder uit.

Geest

Om bij de dimensie van de (werking van de) Geest in gemeenteontwikkeling te beginnen, in 2010 nam ik deel aan de jaarlijkse conferentie van zogenaamde ‘Gemeindeberater’ van de Evangelische Kirche in Deutschland (EKD). Voor deze in sociaalwetenschappelijk, organisatiekundig en veranderkundig opzicht gepokte en gemazelde professionals was het thema van de conferentie nogal ‘unheimisch’: *Beraten mit Geist – geistlich beraten*. Hoogtepunt van deze conferentie was voor mij een lezing met als titel *Der Geist und die Krise* van zr. Katharina Schridde, destijds priorin van de (protestantse) communiteit van het Augustijnenklooster in Erfurt, het klooster waar Maarten Luther in 1505 intrad. Aan de hand van een uitleg van het verhaal van de verzoeking van Jezus in de woestijn (Matteüs 4: 1-11) maakte zij duidelijk dat ‘Geest’ en ‘crisis’ weliswaar haaks op elkaar lijken te staan (beweging vs. stilstand), maar dat de Geest vaak pas kan werken in het diepst van de crisis, wanneer al onze menselijke overlevingsmechanismen zijn afgebroken en we met lege handen staan. Pas dan ontstaat er ruimte voor transformatie. Dat geldt voor de individuele mens, maar ook voor de geloofsgemeenschap. Dit soort omvormingsprocessen zijn vaak heftig en ingrijpend. Als belangrijkste eigenschappen van begeleiders ervan noemde zij ‘niet angstig aanwezig zijn’ en ‘bemoediging geven’. Deze eigenschappen resoneren met benaderingen vanuit de systeemtheorie (Friedman) en de mystagogie (geestelijke begeleiding).

Ook in Nederland komt er meer en meer aandacht voor het belang van spirituele begeleiding in het kader van gemeenteontwikkeling. In het eerder genoemde themakatern *Spirituele gemeenteontwikkeling* in het blad Kerkinformatie (2011) schrijft Mariska van Beusichem:

Mystagogie nodigt ons uit ons toe te vertrouwen aan ‘wat is’, als de plek waar God hier en nu werkzaam is. Zij leert ons onderscheiden waar het op aan komt om daaraan onbezorgd mee te geven. Want bedenk goed: de Geest wordt nooit gedooft. Zij waait waar zij wil. Wij hoeven alleen maar in vertrouwen te volgen.⁹

In dit citaat wordt nog een derde belangrijke eigenschap aan de al eerder genoemde eigenschappen van begeleiders van gemeentelijke omvormingsprocessen genoemd: ‘onderscheiden’. Dit begrip stond centraal in de tweedaagse training *De spirituele factor in gemeenteopbouw* van het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk in het najaar van 2015. In de uitnodiging (2015) voor deze training stond:

Via bezinning, beraad en studie proberen we gezamenlijk te leren ‘onderscheiden wat wezenlijk is’ (Filippenzen 1: 9-10). Onderscheiding (discernment/discretio) is nodig om te weten wat ons te doen staat. Het is noodzakelijk om prioriteiten te kunnen stellen en keuzes te kunnen maken. Het is voorwaarde om als gemeenschap te groeien in kennis en intuïtie met betrekking tot wat de Geest ons in deze tijd te zeggen heeft.¹⁰

⁹ Beusichem, M. van (2011). *Mystagogie: Zien vanuit een ander perspectief*, *Kerkinformatie*. Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van <http://www.protestantsekerk.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkinformatie-198-december-2011-Katern-Spirituele-gemeenteontwikkeling.pdf>

¹⁰ Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (2015). *De spirituele factor in gemeenteopbouw*.

Groeiproces

Een tweede dimensie van spirituele gemeenteontwikkeling is dat het daarbij gaat om een 'groeiproces'. Een groeiproces is iets anders dan een 'bouwproces'. Het stoelt op organische principes en is daardoor veel minder stuurbaar en beheersbaar. Zoals Paulus schrijft aan de gemeente in Korinthe: "Ik heb geplant, Apollos heeft water gegeven, maar God heeft doen groeien." (1 Korintiërs 3: 6). Paulus zegt hier niet dat menselijke inspanningen niet belangrijk zijn. Het voorbereidende werk van hem en Apollos doet er wel degelijk toe. Maar het is uiteindelijk niet doorslaggevend. Dat relatieveert en ontspant. Je doet wat je kunt, in samenwerking met anderen, in afhankelijkheid van God. Leidinggeven in dit perspectief balanceert tussen 'richting geven' en 'ruimte scheppen'. Overigens is krimp, het afsterven van het organisme, ook inherent aan een groeiproces. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk in *Levend lichaam; dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland* (2007), met daarin onder andere het hoofdstuk *Identiteit: spiritualiteit van het sterven en onderscheiden van Gods wil*.

Gemeente als gemeenschap van leerlingen

Spirituele gemeenteontwikkeling heeft een meervoudig subject. Naast de gemeente en degenen die daar leiding aan geven komt ook het individuele gemeentelid in beeld. Daarmee wordt een ontwikkeling zichtbaar in het veld van gemeenteopbouw van de afgelopen decennia. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van een citaat van wijlen Ab Noordegraaf:

Werd aanvankelijk de pastor gezien als subject van het kerkelijk handelen, zodat praktische theologie nagenoeg synoniem werd met pastorale theologie, sinds de jaren '60 verschoof het accent van het ambt en de ambtsdrager naar de gemeente en haar functioneren in de samenleving als subject van handelen.¹¹

Noordegraaf schreef dit zo'n twintig jaar geleden. Het individuele gemeentelid als subject van gemeenteopbouw was toen nog niet echt in beeld. Dat is intussen wel veranderd, mede onder invloed een eerder genoemde trend als 'individualisering', maar ook als gevolg van de beweging die 'discipelschap' centraal is gaan stellen als het hart van de kerk.

In de discipelschapsbenadering wordt missionaire focus (de beweging naar buiten) verbonden met spirituele (om)vorming (de beweging naar binnen). In deze benadering is niet alleen het individu subject, maar is er ook aandacht voor 'de gemeenschap van leerlingen' en voor degenen die daar leiding aan geven. Iemand als Jos Douma probeert die geïntegreerde benadering vorm te geven in zijn werk als gemeentepredikant. In een aantal blogposts¹² (2015) schrijft hij over het thema 'geloven in praktijken'. Daarbij neemt hij als uitgangspunt dat geloven niet allereerst is "het hebben van een set christelijke geloofsovertuigingen" maar

Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van <http://wvko.nl/2015/09/spirituele-factor-in-gemeenteopbouw/>

¹¹ Noordegraaf, A. (1994). Ontwikkelingen en aandachtsvelden in het vak gemeenteopbouw, *Theologia Reformata*.

Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van <http://www.digibron.nl/search/detail/012e36b0b00a4ea9c10af99e/ontwikkelingen-en-aandachtsvelden-in-het-vak-gemeenteopbouw>

¹² Douma, J. (2015). *Geloven in praktijken*.

Geraadpleegd op 19 augustus 2016, van <https://josdouma.wordpress.com/?s=%22Geloven+in+praktijken%22>

wel “het participeren in een set christelijke praktijken”. Als voorbeelden van christelijke praktijken noemt hij dan: “bidden, gastvrijheid, dopen, zingen, geestelijke onderscheiding, avondmaal vieren, vasten, lectio divina, eenvoudig leven, zorgen voor de schepping, vergeving geven enzovoort.” Het doel van deze praktijken is om te groeien in Christusgelijkvormigheid. Christelijke karaktervorming en deugdenontwikkeling worden op die manier synoniemen voor discipelschap.

In de discipelschapsbenadering en ook in de vertaalslag van Jos Douma daarvan speelt het begrip ‘oefening’ een belangrijke rol. Het gaat dan niet alleen om ‘geestelijke oefeningen’, die we met name kennen uit de monastieke traditie. Het hele (ook kerkelijke) leven wordt leer- en oefenruimte. Ik schreef daar onlangs over in een blog¹³ (2015) op de website van de Protestantse Kerk:

‘Kerk als oefenruimte’ betekent dat je dit als gemeenschap van leerlingen, als geloofsgemeenschap, ook samen mag beoefenen, dat je elkaar daarin kunt steunen en bemoedigen. Dat kan er bijvoorbeeld toe leiden dat je de plek waar je tot nu toe actief was op een heel andere manier gaat zien. De kerkenraad bijvoorbeeld, voor velen bepaald geen ‘energiecentrale’. Die zou je kunnen beschouwen als – ik citeer collega Bart van Noord¹⁴ – “een leer- en oefenplaats voor het leven”. Daarmee is de ‘krimp’ niet weg, maar kan wel ‘kramp’ veranderen in ontspanning, waardoor er ook weer ruimte komt voor inspiratie.

Deze kijk op de gemeente als ‘oefenruimte’ roept de vraag op naar de rol van de hbo-theoloog daarin. Daarover gaat de laatste paragraaf van dit essay.

Hoe kunnen we handelen?

In de eerste twee paragrafen heb ik een beschrijving gegeven van de in mijn ogen belangrijkste ontwikkelingen in de kerkelijke en maatschappelijk-culturele context en de daaraan ten grondslag liggende oorzaken met het oog op het domein van gemeenteopbouw. In de derde paragraaf heb ik via de introductie van ‘spirituele gemeenteontwikkeling’ een antwoord gegeven op de vraag welke omgang met de geschetste context wat mij betreft het meest vruchtbaar is en perspectief biedt. In deze laatste paragraaf van dit essay is de hbo-theoloog het subject in de vraag hoe te handelen in reactie op het voorgaande. Deze hbo-theoloog is in het kader van het lectoraat ‘Geestelijk leiderschap’ door Erwich getypeerd als een ‘handelaar in hoop’¹⁵. Deze metafoer sluit goed aan op de door mij geschetste context en de weg die ik wijs voor de omgang daarmee. Bij mijn uitwerking van spirituele

¹³ Stouw, E. van der (2015). *Gemeente als gemeenschap van leerlingen*.

Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van

<http://www.protestantsekerk.nl/actueel/Nieuws/nieuwsoverzicht/Paginas/Gemeente-als-gemeenschap-van-leerlingen.aspx?r=0>

¹⁴ Noord, B. van (z.j.). *Van schakelkast naar energiecentrale*. Achtergrondartikel bij de training *Leiderschap met lef*. Utrecht: Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie.

¹⁵ Erwich, R. (2011, 7 april). *Handelen in hoop; geestelijk leiderschap en christelijke presentie in een postchristelijke samenleving*.

Geraadpleegd op 19 augustus, van

<http://www.che.nl/~media/Academie%20voor%20Theologie/Lectoraat/handelen%20in%20hoop.pdf>

gemeenteontwikkeling in de vorige paragraaf ben ik begonnen met een schets van een kernkwadrant, waarin ‘hoop’ als dé uitdaging voor kerkelijk leiderschap is genoemd. Als dat geen kansen biedt voor een handelaar in hoop?!

Het probleem: een te weinig onderscheidend profiel

Ondanks dit wenkende perspectief, zie ik toch een probleem als het gaat om het profiel van de beroepsidentiteit van de hbo-theoloog zoals dat door Erwich in zijn artikel *Contouren van de ‘interpreterende gids’* (z.j.) is geschetst¹⁶. De door hem gebruikte metafoor van de ‘interpreterende gids’ als het beroepsprofiel van de hbo-theoloog sluit zoals gezegd goed aan bij de hiervoor geschetste context, maar onderscheidt zich in mijn optiek te weinig van het beroepsprofiel van de predikant. Dit profiel is als het ware het ene been waarop de hbo-theoloog met een focus op spirituele gemeenteontwikkeling staat. Om stevig en onderscheidend in het werkveld te staan is een tweede been nodig.

De hbo-theoloog als ‘leerprocesbegeleider’

Vanuit het perspectief van spirituele gemeenteontwikkeling en de gemeente als gemeenschap van leerlingen spelen leerprocessen een cruciale rol in de kerk van de toekomst. Dit leren van de gemeente heb ik in een interne beleidsnotitie eerder beschreven in termen van vier te onderscheiden maar wel met elkaar samenhangende ‘leerwegen’:

- ❖ Inwijding (geloofsopvoeding, kinderkerk, zondagschool, catechese, Alpha-cursus)
- ❖ Geestelijke discipline (gebed, meditatie, Bijbellezen, kerkgang, vasten, retraite)
- ❖ Leren van en met elkaar (kringwerk, vorming & toerusting, pastoraat)
- ❖ Leren in en van de context (diaconaat, missionair werk)

De vraag is of en hoe deze vier leerwegen in de praktijk van het gemeente-zijn vorm krijgen. Anders geformuleerd: Functioneert de gemeente als een gemeenschap van leerlingen en is er een leerklimaat waarin het leerling zijn kan groeien? Sake Stoppels is daar in zijn boek *Oefenruimte*¹⁷ kritisch over. Zijn analyse is dat in veel gemeenten de nadruk ligt op ‘activiteiten doen’ in plaats van op ‘leerling zijn’. Ook signaleert hij dat er vaak geen visie is op de gemeente als gemeenschap van leerlingen en dat er als gevolg daarvan geen leerklimaat gecultiveerd wordt waarin het leerling zijn kan groeien. Het beeld van de praktijk van veel gemeenten binnen de Protestantse Kerk bevestigt dit. Wat bijdraagt aan dit beeld is dat predikanten de rol van begeleider van leerprocessen vaak maar beperkt (kunnen) oppakken. Zij zijn daarin vooral ‘leraar’: ‘verkondiger’ en ‘catecheet’. Dit ligt voor de hand, vanwege hun opleiding, die meer nadruk legt op de hermeneutische dan op de agogische competentie. De hbo-theoloog is opgeleid als theoloog-agoog en is daarom beter toegerust om de rol van ‘leerprocesbegeleider’ op zich te nemen.

In 2006 nam ik deel aan de Future Church Conference in Engeland, die dat jaar als thema had: ‘Becoming communities of learning’. In deze conferentie stond ‘de lerende gemeente’ en de begeleiding daarvan centraal, waarbij het leren van de gemeente in het

¹⁶ Erwich, R. (z.d.). *Contouren van de ‘interpreterende gids’*.

Geraadpleegd op 19 augustus 2015, van

http://www.erwich.eu/admin/file_uploader2/bestanden/The%20pastor%20as%20interpretive%20guide8e4a3.pdf

¹⁷ Stoppels, S. (2012). *Oefenruimte; gemeente en parochie als gemeenschap van leerlingen*. Zoetermeer: Boekencentrum.

perspectief van discipelschap werd gezet, rond de centrale vraag: “Waar is God aan het werk in de wereld en hoe kan ik hem volgen?” Het leren van de gemeente in dit perspectief gebeurt in doorgaande processen van handelen, ervaren en reflecteren. Vaak zijn dit onbewuste processen. De hbo-theoloog als leerprocesbegeleider kan – in een rol die gericht is op uitdagen, faciliteren en coachen – de gemeente bewust maken van deze leerprocessen en ze daarmee meer vruchtbaar maken. Bijvoorbeeld door in de kerkenraad een bepaalde manier van handelen – zoals de neiging om alle touwtjes in handen te willen houden – te confronteren en in gesprek te brengen met de Bijbel, met het eigen verlangen en met de visie op gemeente zijn. Ook in taak- en werkgroepen kan de hbo-theoloog als leerprocesbegeleider een dergelijke rol spelen. Vaak hebben deze groepen een sterk taakgerichte focus. Die focus is eenzijdig en daardoor risicovol. In de eerste paragraaf van dit essay gaf ik aan dat een onderzoek onder leden van de Protestantse Kerk aangeeft dat een groot deel van het kerkelijk kader ‘vermoeid en belast’ is. Dat heeft volgens mij niet alleen te maken met het gegeven dat steeds minder schouders de lasten moeten dragen maar ook – en wellicht nog wel meer – met de manier waarop ‘het werk’ gedaan wordt. Veelal zonder verbinding met persoonlijke spiritualiteit, intrinsieke motivatie en eigen talenten, maar ook zonder echte verbinding met elkaar en met het diepere doel van gemeente-zijn. Een leerprocesbegeleider met coachende en mystagogische vaardigheden zou hierin veel kunnen betekenen. Een dergelijke begeleiding zou niet alleen een positief effect kunnen hebben op individuele gemeenteleden die zich inzetten voor de kerk en op afzonderlijke taakgroepen, maar ook op het netwerk van mensen en groepen dat het weefsel vormt van een geloofsgemeenschap. De hbo-theoloog als leerprocesbegeleider zou daarin vooral als ‘verbinder’ kunnen functioneren en op die manier kunnen bijdragen aan spirituele gemeenteontwikkeling.

De hbo-theoloog met een focus op spirituele gemeenteontwikkeling is de geëigende figuur voor de doordenking, inrichting en begeleiding van leerprocessen rond de eerder beschreven leerwegen in de gemeente. Idealiter werkt hij of zij daarin samen met een predikant of team van predikanten/kerkelijk werkers. Ieder vanuit hun eigen rol kunnen zij dan bijdragen aan de ontwikkeling van de gemeente als gemeenschap van leerlingen. De hbo-theoloog als ‘leerprocesbegeleider’, de predikant als ‘hermeneut’. Wat hen met elkaar verbindt is het profiel van de ‘interpreterende gids’. Die verbinding kan tot stand komen in de verdieping van een competentie die voor het werk van beiden van groot belang is. Als een belangrijke uitdaging voor de hbo-theoloog en de opleiding en nascholing daarvan zie ik dan ook de verdieping van de agogische competentie in de richting van mystagogische competentie, waarop in het kader van spirituele gemeenteontwikkeling uitdrukkelijk een beroep wordt gedaan. De hbo-theoloog als ‘interpreterende gids’ en ‘leerprocesbegeleider’ kan daarbij – stevig op twee benen staand – zowel de mystagogische als de agogische competentie vruchtbaar maken.

Egbert van der Stouw